

РОЗВІДКИ

Ірина Петреченко

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Описи намісництв у цілому і Чернігівського намісництва зокрема здавна приваблювали дослідників. З-поміж усього розмаїття цих пам'яток, за справедливим твердженням фахівців, помітно вирізняється «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, видане 1851 р.¹ Відразу після публікації Опису з'явилася розвідка Ф.В. Чижова, що, по суті, поклала початок спеціальному вивченню праці О. Шафонського². Водночас комплексне дослідження і видання описів Чернігівського намісництва у другій половині XIX ст. започаткував О.М. Лазаревський, який першим порушив питання методики їх підготовки та атрибуції. Відтоді історію появи описів Чернігівського намісництва спеціально чи принагідно досліджували М.В. Стороженко, М.М. Бережков, М.П. Василенко, Д.І. Багалій, І. Катаєв, М.В. Горбань, П.К. Федоренко, М.Л. Рубінштейн, О.М. Апанович, М.А. Литвиненко, В.Ф. Горленко, А.Л. Перковський, О.Б. Коваленко, В.О. Пірко, І.В. Бондаренко та ін. Разом з тим нововиявлені в архівосховищах України та Росії документи дозволяють детально відтворити реалізацію цього масштабного проекту, який спричинив появу цілого ряду унікальних описово-статистичних пам'яток останньої чверті XVIII ст.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва розпочалося 1779 р. і з деякими перервами тривало до 1796 р. Періодичність надходження наказів про створення описів, спонукальні мотиви, що викликали появу того чи іншого опису, методика їх підготовки, структура та зміст дозволили умовно виокремити три етапи в процесі підготовки описів Чернігівського намісництва. На першому етапі (1779 - 1781 рр.) з'явилися описи, впорядковані Комісією А.С. Милорадовича у зв'язку з реформою адміністративно-територіального устрою в Україні. Другий етап (1784 - 1786 рр.) пов'язаний з підготовкою усієї Російської імперії низки топографічних описів, покликаних задовольнити потреби уряду і наукової громадськості в інформації про природно-географічні умови та соціально-економічний потенціал країни. Нарешті, на третьому етапі (1787 - 1796 рр.) були впорядковані описи, появу одного з яких викликала поїздка Катерини II в Україну та Крим, а іншого - територіальні зміни, що відбулися у Чернігівському намісництві незадовго до його ліквідації.

Запроваджуючи в життя ідею Катерини II щодо створення єдиної унітарної держави, у другій половині XVIII ст. царський уряд посилив свою колонізаторську політику щодо України. Відповідно до указу імператриці від 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства, а управління Лівобережною Україною було доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом П.О. Рум'янцевим³. Наступним кроком стала уніфікація усієї системи адміністративних та судових органів, що фактично ознаменувала остаточну загибель української автономії⁴. Поступово були ліквідовані усі особливості адміністративно-територіального устрою, що існував на Лівобережжі та Слобожанщині ще з середини XVII ст.

7 листопада 1775 р. було оприлюднено «Учреждение для управления губерний», яке започаткувало найрадикальнішу від часів Петра I адміністративну реорганізацію Російської імперії. Закон стандартизував розміри новоутворюваних губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов'язки місцевих органів управління⁵.

Запровадження закону в життя у Росії почалося негайно. Однак Катерина II не поспішала

з поширенням «Учреждения для управления губерний» на територію колишньої Гетьманщини і лише 1779 р. наказала П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв - Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості населення: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч, а в кожному повіті - від 20 до 30 тисяч чоловік ⁶.

Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їх соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження.

Таке завдання було покладено на Комісію, очолену А.С. Милорадовичем, якому Катерина II своїм іменним указом від 5 травня 1779 р. наказала «быть в Малой России губернатором и присудствовать в тамошней коллегии» ⁷. Очевидно, нове призначення А.С. Милорадович отримав за рекомендацією П.О. Рум'янцева, який у своєму листі від 23 лютого 1779 р., зазначивши, що «для наблюдения добраго порядка и надобных обрядов в здешней (Малоросійській. - **Авт.**) губернии требуется присудствие правителя», просів Катерину II «определить правителем или председателем в Малороссийской коллегии генерал-маиора Милорадовича, служившаго... верно, и на дальнейшие воинские подвиги по некоторым болезненным припадкам в несостояние пришедшаго» ⁸.

Саме П.О. Рум'янец вирішив доручити А.С. Милорадовичу описування території трьох майбутніх намісництв. У черговому листі до імператриці 24 червня 1779 р. він писав: «Из того, что мною до войны * здесь приуготовлено было, в одсудствие мое на службу одно забыто, другое приостановлено, а зделанная во всех обстоятельствах ревизия (Генеральный опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр. - **Авт.**) частию согнила и утрачена, тшусь всемерно и сколь возможно скорее собрать все нужные сведения и изготовать обстоятельную карту... Я препоручу немедленно здешнему губернатору объехать сей край, и сам не упущу нужную часть онаго обозреть» ⁹.

Вже 3 липня 1779 р. П.О. Рум'янец повідомив Малоросійську колеґію, що він «для усмотрения в здешней губернии должнаго порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний,... не успевая обозреть самолично весь сей край... препоручил здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть онаго». Оскільки виконати оперативно таке завдання одна людина не змогла б фізично, П.О. Рум'янец зобов'язував Малоросійську колеґію виділити в розпорядження А.С. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів («сколько он потребует»). Канцелярія Малоросійського скарбу повинна була видати останньому 500 рублів «на заплату в проезд его прогонов» ¹⁰.

Того ж таки дня до губернатора був відправлений ордер, в якому П.О. Рум'янец наказав йому «отправиться немедленно... в Глухов и, взяв из Малороссийской коллегии надобное количество для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезд... денег из Малороссийскаго скарба, начатъ свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны, и при устье Сейма, переправясь чрез оной на Борзну и на Онбышь и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а оттуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обеих сих рек) по Днепр, до границы Новороссийской губернии, по которой, так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую губернии, следовать возвратно по устью же реки Судости. В продолжение сего объезда обозреть... лично лежащие в оной части города, местечка, села, деревни и всякия селения и зделать свои примечания в разсуждении физического и морального их положения, сообразуясь во всем данному в прошлом 1777 году ноября 18 числа по подобному же обстоятельству господину генералу-поручику и Курскому губернатору Свистунуво... предписанию, и при том изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданныя владельческие и чьи они именно, или же и все местечко партикулярнаго владения по грамотам наданным или купле и от кого именно, и учиня всему описание в обстоятельстве все представить» ¹¹.

Якщо на мапі простежити маршрут, яким П.О. Рум'янец наказав керуватися А.С. Милорадовичу в процесі опису, відразу стає помітним, що територію Лівобережної України було поділено на дві нерівні частини - меншу східну і більшу західну. Розпочати обстеження належало із східної частини, що охоплювала територію Гадяцького, Миргородського і частково Лубенського, Прилуцького та Ніжинського полків. А.С. Милорадович, у свою чергу, наказав підлеглим чітко дотримуватися вказівок, що їх окреслив у своєму ордері П.О. Рум'янец. Про це, зокрема, свідчить лист А.С. Милорадовича до капітана Чернігівського легкокінного полку Миколи Милорадовича, в якому губернатор зазначав: «Вы довольно знаете с прежних моих предложений, что... на случай нашего описания за реку Удай переезжать не следует, следовательно и до города Прилуки, за Удаем лежащего, нет вам никакого дела, а части,

---

* *Йдеться про Російсько-турецьку війну 1768 - 1774 рр.*

которые лежат по сю сторону Удая, необходимо надлежит, не пропуская никакого поселения, описать без всякаго изъятия»¹².

Описування східної частини Лівобережної України завершилося не пізніше квітня 1780 р. Саме тоді А.С. Милорадович звітував П.О. Рум'янцеву, що він та його помічники обстежили «городов 17, лучших местечек 12, местечек 25, монастырей 9, сел 500, деревень 110, слободок 76, хуторей 4105». Загалом же було описано 4854 населені пункти, в яких мешкало «дворян и шляхетства 844, разночинцов 2058, духовенства 1180, церковников 1092, купечества 163». Відносно ж таких категорій населення, як виборні козаки, козаки-підпомічники, коронні, рангові й власницькі посполиті, козацькі та різночинські підсусідки, у звіті була вказана кількість хат, у яких вони проживали. Так, А.С. Милорадович зазначав: «В описаной части всего состоит 151378 хат, разделя оныя на 15 частей, достается в 13 частей по 10092 хати, а в 2 по 10091 хати. Полагая ж на каждую хату по три души, в 13 по 30276 душ, а в двух по 30273 души. Во всей же части состоит 454134 душ»¹³. Слід підкреслити, що А.С. Милорадович під час обрахунку чисельності козаків, посполитих і підсусідків керувався принципом, виробленим під час ревізії 1764 р.: вважалось, що в кожній хаті в середньому проживало по три душі, при цьому під душами малися на увазі виключно особи чоловічої статі¹⁴. Такий підхід дещо знижує точність даних обліку людності, опрацьованих Комісією А.С. Милорадовича.

Щодо подальшого обстеження території Лівобережної України А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «О сем имею долг ожидать от Вашего Сиятельства повеления, а о выдаче по моему требованию в объезде моем на прогоны из Скарба Малороссийскаго денег и об определении потребнаго числа канцелярских служителей Малороссийской коллегии, також о истребовании от полков по усмотрению моему надобных офицеров особых Вашего Сиятельства предписаний»¹⁵.

14 квітня 1780 р. П.О. Рум'янець наказав А.С. Милорадовичу «немедленно объехать и обозреть с надлежащими примечаниями... другую часть Малой России, начав от места, где река Сула впадает в реку Днепр и продолжая до впадения в оной реки Десны, по левую сторону сей даже до того пункта, откуда вы объезд свой начали. И по исполнении представить... план с описанием»¹⁶. 16 квітня 1780 р. генерал-губернатор повідомляв Малоросійську колегію: «По препорученной от меня здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу комиссии относительно объезда другой части Малороссийскаго края, предписал я ему для письма взять потребное число канцелярских служителей из сей коллегии, а для случающихся надобностей употреблять из малороссийских чиновников по его усмотрению; об отпуске ж ему на заплату в проезд его прогонов пяти сот рублей предпишет Коллегия канцелярии Малороссийскаго скарба»¹⁷. За аналогією з ордером від 3 липня 1779 р., який започаткував опис східної частини Лівобережної України, 14 квітня 1780 р. можна вважати днем, коли почався опис її західної частини, що охопила терени Київського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського, а також частини Лубенського, Ніжинського і Прилуцького полків.

Таким чином, описування Лівобережної України впродовж 1779 - 1781 рр. відбувалося у два етапи: перший розпочався у липні 1779 р. і завершився не пізніше квітня 1780 р., другий тривав з квітня 1780 р. до середини 1781 р. Впродовж цього часу була описана і територія майбутнього Чернігівського намісництва.

Численні укази, розпорядження, інструкції, ордери, рапорти, службові листи, що збереглися до сьогодні, дозволяють скласти досить повне уявлення про організацію роботи Комісії .

У відповідності з рекомендаціями П.О. Рум'янцева «к скорейшему поспешествованию надлежащаго... во всяком без изъятия поселении описания» А.С. Милорадовичем були «определены избранные... чиновники для зделания по данным... им наставлению и форме описания»¹⁸. До виконання дорученого завдання малоросійський губернатор залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами. Усіх комісіонерів за родом їх діяльності можна умовно розподілити на дві групи. До першої увійшли канцеляристи Другої Малоросійської колегії Іван Войцехович, Парфен Левченков, Дмитро Пашенко, Іван Соболевський, Прокіп Устимович та Іван Хорошкевич. Друга група складалася з представників козацької старшини. Слід зауважити, якщо колезькі канцеляристи були постійними членами Комісії з моменту її створення і до остаточного завершення роботи, то склад другої групи не був сталим¹⁹. Без сумнівів можна лише сказати, що увесь час у ній працював капітан Чернігівського легкокінного полку Микола Милорадович. У різний час протягом 1779 - 1781 рр. до складу Комісії А.С. Милорадовича входили секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, бунчукові товариші Яків Гамалія, Іван Канієвський (в деяких документах зустрічаємо Каневський), Григорій Ковалевський, Петро Милорадович, Михайло Скаржинський, військові товариші Михайло Кириак, Лев Лук'янович та Кирило Нестелій. Декого з них А.С. Милорадович залучав до роботи на досить короткий

час. За браком документів не вдалося з'ясувати, чи описували терени майбутнього Чернігівського намісництва Іван Войцехович, Яків Гамалія, Григорій Ковалевський, Петро Милорадович та Михайло Скаржинський. Однак достеменно відомо, що принаймні 11 з 16 вищезгаданих комісіонерів брали безпосередню участь в опису сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва²⁰.

Територію, що підлягала обстеженню, голова комісії розподілив на ділянки або, як їх названо в ордерах, дистанції. Комісіонери, у свою чергу, також були розбиті на окремі загони чи партії. Частіше за все вони працювали по двоє. Як правило, хтось з офіцерів, бунчукових чи військових товаришів був у парі з колезьким канцеляристом, причому на чолі окремої партії комісіонерів А.С. Милорадович ставив офіцера. Такий принцип роботи, як слушно зауважив П.К. Федоренко, перейняли з попереднього досвіду організації подібних заходів²¹. Зокрема, такої ж системи дотримувалися урядовці, які опікувались проведенням Генерального опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр.²².

Дистанцій, на які поділили територію Лівобережної України, було значно більше, ніж партій, котрі мали їх об'їжджати. Отож після завершення опису дистанції кожна група негайно отримувала ордер, де зазначалося, до опису якої наступної ділянки вона має приступити. Інколи такі ордери надходили значно раніше, аніж комісіонери встигали завершити роботу на попередній дистанції. Поділ на дистанції здійснювався нерівномірно, кожна з них включала від трьох до шести сотень того чи іншого полку. Інколи, щоб прискорити опис занадто великих дистанцій, А.С. Милорадович, окрім призначених туди комісіонерів, залучав ще й тих, хто працював поблизу і вже завершив роботу на своїй ділянці²³.

Аби уніфікувати роботу комісіонерів, змусити їх працювати злагоджено і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, в якій роз'яснював, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сёл, деревень, слобод, хуторов, заводов всякаго малейшаго поселения, поступать»²⁴.

Оскільки першочерговим завданням Комісії А.С. Милорадовича було здійснення обліку людності, комісіонери, окрім інструкції, отримували ще й «форму», за якою вони повинні були «в описываемых селениях показывать число обывателей». «Форма» мала вигляд таблиці, в якій слід було зазначити кількість дворян та шляхетства, різночинців, духівництва, церковників й купців, які мешкали в тому чи іншому населеному пункті. Щодо таких категорій, як козаки (виборні та підпомічники), міщани, посполиті (коронні, рангові, власницькі) й підсусідки, по кожному населеному пункту потрібно було вказувати чисельність дворів, у них - хат, бездвірних хат, а також кількість представників цих станів²⁵.

Базові відомості щодо обліку людності А.С. Милорадович у третьому пункті інструкції радив комісіонерам брати «ис описей по последней ревизии имеющихся». Такі дані в ході опису комісіонери отримували з полкових та сотенних канцелярій, Малоросійської колегії²⁶. Сам особисто голова також вдавався до такої практики. Так, наприклад, він писав до Стародубської полкової канцелярії, що йому потрібно мати «верное сведение 1е сколько в сем полку состоит городов, местечек, сел, деревень, слобод и всякого другаго поселения, 2е всех козаков выборных и подпомощиков, так же посполитых и подсуседков, и всякаго разнаго звания людей, и сколько по последней 764 году ревизии всего душ показано с различием таковых местечек, в коих сотенные правления находятся». За наказом того ж А.С. Милорадовича в архіві Малоросійської колегії 10 грудня 1779 р. було виготовлено довідку, в якій «коликое число Прилуцкого полку сотни Красноколядинской по ревизии 764 году показано в котором селе душ козаков выборных, подпомощиков, разнаго звания людей и козачих подсуседков, владельческих посполитых и посполитых подсуседков». Згодом, звітуючи П.О. Рум'янцеву, А.С. Милорадович писав, що «о числе мужеска полу душ в освидетельствованных... поселениях состоящих» потрібну інформацію він брав «от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости». Причиною, що змусила останнього вдатися до статистичних даних більш ніж п'ятнадцятирічної давності, був брак часу для проведення нового обліку людності. «В объезде... делать ревизию невоместительно было», - зазначив він²⁷.

Генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv також надавав комісіонерам усіляку допомогу у збиранні відомостей щодо обліку людності краю. Так, 25 березня 1780 р. він звернувся до Малоросійської колегії з наказом у п'ятиденний термін «из имеющихся в ней ведомостей сочинить перечневую табель о числе состоящих в Малороссии городов, местечек, сел, деревень и в них селений и разнаго звания жителей»²⁸. Колегія оперативно відреагувала на цю вимогу і вже 31 березня 1780 р. передала П.О. Рум'янцеву відповідну «перечневую табель», пояснивши при цьому, що «число местечек, сел и деревень, и в коих жителей в табели показано из ревизии 1764 года, равно же и духовнаго звания особ по числу их жилых домов при сочинении той ревизии описанных, а светских особ из последних ведомостей, каковы

присылаются в коллегию от полковых канцелярий предводителей»²⁹. Незабаром, 2 квітня 1780 р., П.О. Рум'янцев повідомляв Малоросійську колегію, що йому потрібна ще одна «перечневая ведомость о состоящих в каждом малороссийском полку городах и местечках и о количестве в оных разнаго звания жителей», виготовити яку слід було впродовж трьох днів. Надані Малоросійською колегією статистичні відомості цього разу не задовольнили П.О. Рум'янцева. Він зазначав: «Из представленных мне от оной коллегии двух перечневых таблицей о всех малороссийских селениях и жителейх, различая по званиям, я усмотрел в количестве жителей великое несходство одной с другою, ибо в последней, которая означает число людей в одних только городах и местечках, во многих перечнях превосходит число показанное в первой, сочиненной генерально о всех малороссийских обывателях». Повернувши до Колегії обидві «табелі», П.О. Рум'янцев вимагав замість них «сочинить одну найвернейшую и найакуратнейшую, с прибавлением одного перечня о количестве разных званий обывателей... чтоб из сей ведомости видно было число всех людей в Малой России обитающих». Відтак 14 квітня 1780 р. Малоросійська колегія підготувала «перечневую таблиць», у якій зазначалася кількість міст, містечок, сіл, «деревень», хуторів, а також духівництва і шляхти, козаків виборних і козаків-підпомічників, коронних, духовних і поміщицьких посполитих, міщан та церковних причетників по дев'яти полках Лівобережної України³⁰.

Таким чином, запозичені з матеріалів ревізії 1764 р. дані щодо обліку людної під час опису Лівобережної України 1779 - 1781 рр. перевірялися і доповнювалися. До того ж протягом 1779 - 1781 рр. комісіонери описали населені пункти, що з якихось причин не були охоплені ревізією 1764 р., а також ті, які виникли після неї (останнє перш за все стосується хуторів), і водночас здійснили облік їхніх мешканців. Усе це дає підстави вважати статистичні відомості, зібрані Комісією, більш повними і точними.

А.С. Милорадович разом із загальною координацією роботи підлеглих йому комісіонерів особисто об'їжджав і обстежував територію майбутніх намісництва. Під час таких поїздок він у першу чергу описував міста, містечка та великі села. Особливо наполягав, щоб комісіонери залишали для його «собственного освидетельствования» сотенні міста³¹.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі -ЦДІАК України) зберігся цікавий документ, який відтворює маршрут, що проліг через міста та деякі села тієї території, що її П.О. Рум'янцев наказав обстежити у першу чергу. Його порівняння з ордерами А.С. Милорадовича, в яких він повідомляв про своє місцезнаходження, дозволило дійти висновку, що саме за цим маршрутом рухався останній, описуючи східну частину Лівобережної України. Отож на першому етапі за особистої участі А.С. Милорадовича були обстежені й описані такі міста і містечка, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва: Івангород, Ічня, Іваниця, Срібне, Варва, Журавка, Чорнухи, Городище, Лохвиця, Сенча, Опшня, Кузьомин, Зеньків, Веприк, Гадяч, Глинськ, Грунь, Ромни, Красний Колядин³².

Окрім опису великих населених пунктів, А.С. Милорадович на місці з'ясовував, як краще здійснити поділ краю на намісництва, а останніх на повіти. Відомо, що 16 жовтня 1780 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву «для предполагаемого... устройства в Малой России образа управления от 7го ноября 1775го года осмотреть на месте удобность разделения сего края на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные»³³. П.О. Рум'янцев виконання цього завдання, як і багатьох інших, переклав на малоросійського губернатора, якому він, схоже, повністю довірив³⁴.

Між А.С. Милорадовичем та комісіонерами була налагоджена чітка система двостороннього зв'язку. Зокрема, у інструкції голова вимагав від комісіонерів через два дні на третій повідомляти йому про те, що ними зроблено і де вони перебувають. Після завершення роботи на відведеній дистанції комісіонери мали негайно з усіма матеріалами з'явитися до нього «для дальнейшого наставления». У свою чергу він давав знати своїм підлеглим, в якому населеному пункті перебуває і де планує бути найближчим часом³⁵.

У своїх ордерах, що регулярно відправлялися до комісіонерів, як і в першому пункті інструкції, А.С. Милорадович рекомендував брати у сотенних правліннях «верные описи» або списки населених пунктів кожної сотні. Він повчав комісіонерів: «За прибытием... вашим в каждой город, местечко, село со стороны козаков их старшинам и атаманам, а со стороны владельцев им самим, или кто вместо их управлет, а в городе... тамошнему магистрату, ко исполнению вам всего вышепредписанного объявить... мой открытый ордер, чрез который до кого принадлежать будет, рекомендую делать в порученном вам сем деле всякое вспоможение без и малейшей остановки и давать вам от места до места потребное число подвод за указанные прогоны, також для препровождения и для посылок козаков, сколько по надобности вами востребовано будет; и особливо к лучшему поспешествованию в делах по комиссии вашей, кто из войсковых значковых товарищей или сотенных старшин избраны вами и требованы будут, без всякаго отлагательства везде исполняемо было неотменно»³⁶. Разом з тим в ордерах

до полкових та сотенних канцелярій, міських магістратів та інших установ губернатор вимагав без будь-яких затримок надавати комісіонерам усіляку необхідну допомогу. Так, наприклад, Стародубській полковій канцелярії він наказав «дать знать во все сотенные правления дабы по требованиям,... каковы по той комиссии касатся будут, от кого надлежит во всем выполняемо было и в надобном случае к поспешствованию текушаго описания, кто з значковых товарищей или сотенных старшин востребованы будут, отправлять ... оных немедленно», а Київському магістрату - «во всем относительно сей комиссии чинить неотложное исполнение»³⁷.

Разом з порадою користуватися вже готовими списками населених пунктів Милорадович застерігав комісіонерів «как значащиеся по оным ведомостям селении никакова не миновать, так и всех других без изъятия, каковы в ведомостях не показаны, не пропуститъ». Він постійно нагадував комісіонерам про необхідність персонального відвідання кожного міста, містечка та селища, «ибо не может быть лучшаго удостоверения, как самоличное наше вообще свидетельствование»³⁸.

Голова комісії наполягав, щоб його підлеглі описували населені пункти у тій чи іншій дистанції лише колегіально. Так, наприклад, в ордері до Лева Лук'яновича та Івана Хорошкевича, яким було доручено об'їхати і описати три сотні Лубенського полку - Хмельовську, Смелянську та Костянтинівську, беручи до уваги, що «в тех сотнях немалого пространства хуторов», А.С. Милорадович дозволяв «разделить между собою те только хутори описывать... и то с такою верностью, чтобы ни малейшаго в оных не пропуститъ поселения... а касательно сел и деревень и слобод» він просив комісіонерів «описание чинитъ совестно, не разделяясь по одиночке»³⁹. Очевидно, як зауважив П.К. Федоренко, така організація роботи була своєрідною формою контролю за якістю виконання комісіонерами дорученого їм завдання⁴⁰.

Аби не марнувати часу і уникнути непотрібного дубляжу, А.С. Милорадович обов'язково повідомляв кожен партію про те, які населені пункти ним або іншими комісіонерами вже описані⁴¹.

Розуміючи необхідність термінового виготовлення описів, він водночас закликав комісіонерів: «Не спешите только, обстоятельно и акуратно сделайте, стараясь и проводивая всячески, дабы не миновать и малейшаго поселения»⁴².

Незважаючи на те, що А.С. Милорадович за допомогою інструкцій та рекомендацій намагався максимально унеможливити хиби та помилки, передбачити усього наперед він не зміг. Зокрема, вже на етапі опису східної частини Лівобережної України в роботі комісіонерів виявився серйозний недолік. Так, малоросійський губернатор писав до капітана Миколи Милорадовича: «Усатривая ис присилаемых от вас ко мне описанных вами разным селениям ведомостей не значится монастырей, которые естли по объезде назначенной вам дистанции находилися где, как мужеские так и женские, и вы оние пропустили, то накрепко вам рекомендую нарочно ехать туда и сделать описание, применяясь приложенной при сем форме. Как без сумнения чаять можно, что при каждом монастыре велики или малы суть поселения, исключая находящиеся внутри монастырей монашеские келии, коих в число обывателей полагать не надлежит, для чего их и не описывать». З цього ж приводу А.С. Милорадович писав двом іншим комісіонерам - Льву Лук'яновичу та Івану Хорошкевичу: «Не знаю получили ли вы форму, по которой описывать монастыри в дистанции вашей, какие будут, по которой от меня назначено одни селения при них лежащие описать, положение оных при реках или прудах, в окружности леса и роши, число каменнаго и деревянаго строения, церквей, а внутри монастырей монашеские келии, как оные в число обывателей не принадлежат, без всякаго описания оставить»⁴³.

Можливо, під формою, якою слід було керуватися під час опису монастирів, мався на увазі наступний зразок, підготовлений, вірогідно, А.С. Милорадовичем: «Монастырь мужеский ..., от Прилук в ... верстах, от большой Киевской дороги в левой стороне на острове соединяющихся двух рек... лежащей, в котором находится каменная новой и весьма изрядной структуры церковь и две старинные окруженные высокою каменною стеною. Монастырь сей с трех сторон закрыт высокими горами, покрытыми к строению годным лесом разнаго рода дерев и садами, а с четвертой река... протикая по широкому раздолу и много различно извиваясь, производит пространные заливы и острова с обширными строевыми лесами, открывает верст на ... вид весьма приятный. На реке плотина о ... мельницах, принадлежит сему монастырю. Другова селения близ монастыря не находится, кроме деревне ... сего ж монастыря, от него в ... верстах на левом берегу реки ... лежащей. Здесь бывает три ярмонки, которые приносят сему монастырю доход до двух тысяч рублей, платежем за проезд чрез плотину и за лавки, которые для сего выстроены весьма изрядные»⁴⁴.

Зауваження А.С. Милорадовича були враховані комісіонерами - під час подальшого опису монастирів були взяті ними до уваги.

Окрім опису населених пунктів, комісіонери збирали матеріали для мапи майбутніх намісництв і робили «примечания, к сочинению плана нужная»⁴⁵. А.С. Милорадович, як завжди,

повчав своїх помічників, аби вони на своїх дистанціях «не оставили... не толко болших рек торговых, но и самих малых, также болот и других выделявшихся усяких урочищ, так чтоб ничего нужного без... примечания для сочинения плана оставатся не могло»⁴⁶.

На здійснення об'їзду й підготовку опису трьох майбутніх намісництв виділялися казенні кошти. На початку як першого, так і другого етапів канцелярія Малоросійського скарбу видала губернатору по 500 рублів «на заплату его прогонов», які він, у свою чергу, розподілив серед комісіонерів⁴⁷. За використанням цих коштів здійснювався суворий контроль. Для цього усі свої витрати комісіонери мали занотовувати у виданій їм «на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради»⁴⁸. Очевидно, коли казенних грошей не вистачало, комісіонери й особисто А.С. Милорадович використовували власні. При цьому він запевняв комісіонерів: «Ежели вы из собственных сколько употребили, от меня на возврат получить изволите»⁴⁹.

Після завершення об'їзду Лівобережної України голова комісії наказав підбити загальний підсумок усіх грошових витрат. Завдання це він доручив Миколі Милорадовичу. А.С. Милорадович, зокрема, писав: «За приездом в Глухов господина бунчукового товариша Нестелея с канцеляристами Соболевским и Левченковым, истребовав от них данные им на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради, и присовокупя к оным записку издержанных собственно для моего объезда прогонных денег, також тетради и свою, и данные канцеляристам Хорошкевичу и Пашенку, сделать по оным верный шет, коликое число взятых от канцелярии Малороссийскаго скарба на объезд мой по Малороссии сего 1780го году пяти сот рублей денег в недостатке оных употреблено собственных моих, сличив при том, сходен ли расход против приему каждого, равным образом счесть все тетради прогонные такова ж объезду и в прошедшем 1779м году, и что по которому шету окажется за возвращением моим в Глухов подать мне краткую записку»⁵⁰. Підготовлений грошовий звіт А.С. Милорадович, очевидно, передав П.О. Рум'янцеву, який наказав канцелярії Малоросійського скарбу повернути губернатору «издержанные им на прогоны в проезды его по Малороссии по препорученной комиссии четыреста рублев»⁵¹.

Протягом другої половини 1781 р. А.С. Милорадович разом з представниками першої групи комісіонерів, тобто з колезькими канцеляристами, впорядкував описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Увесь зібраний матеріал було перегруповано за територіальним принципом і зведено до трьох окремих описів.

Опис Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. дозволяє скласти всебічне уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів намісництва, чисельність, соціальний склад, частки етнічну і конфесійну приналежність населення, економічний потенціал регіону, стан сільського господарства, мануфактурного виробництва, ремесел, промислів, торгівлі, монастирів, церков тощо.

Примірник такого Опису Чернігівського намісництва у середині XIX ст. в архіві Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» історик розпочав публікацію пам'ятки. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів. Принагідно зауважимо, що видання пам'ятки у «Черниговских губернских ведомостях» дещо повніше, ніж те, що у «Записках Черниговского губернского статистического комитета»: перше містить, зокрема, опис п'яти сіл Городнянського повіту, яких не має у другому виданні⁵². О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., однак здійснити цей задум вченому не поталанило. Згодом розпочату ним справу намагався продовжити П.К. Федоренко, який наприкінці 1920-х рр. за дорученням Археологічної комісії ВУАН розпочав підготовку до видання Опису⁵³. Протягом 1927 - 1932 рр. у Центральному історичному архіві у Харкові П.К. Федоренко виготовив машинописну копію з рукопису Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., який свого часу пройшов через руки О.М. Лазаревського. Нині ця копія зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ)⁵⁴.

Свого часу О.М. Лазаревський та П.К. Федоренко намагалися вирішити проблему авторства Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. Слід зауважити, що погляди дослідників, які доклали чимало зусиль до вивчення цієї пам'ятки, розійшлися. На думку О.М. Лазаревського, автором Опису був Дмитро Пашенко. Підґрунтям для такого висновку послужили напис на сторінках рукопису пам'ятки («Войсковий товарищ Дмитрий Пашенко»), а також формулярний список Д.Р. Пашенка, в якому зазначалося, що він «был употреблен в особо порученую от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайскаго, генерал-порутчику, тогдашнему бывшему малороссийскому губернатору Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении ея на три губернии, в комиссию»⁵⁵. П.К. Федоренко ж стверджував,

що Дмитра Пашенка «в кращому випадкові... можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора»⁵⁶. Аргументи, що він наводить на користь цього, на нашу думку, є досить переконливими. По-перше, наявність підпису Д.Р. Пашенка на аркушах Опису в документах такого роду аж ніяк не може бути безпосереднім свідченням авторства. Так на двох списках виготовленого Комісією А.С. Милорадовича Опису, що являв собою статистичне зведення людності населених пунктів Чернігівського намісництва, стоять підписи різних комісіонерів: на одному - Івана Хорошкевича, на іншому - Івана Соболевського⁵⁷. Подібний підпис, очевидно, свідчив про те, хто здійснив переписування чи звірку тексту опису⁵⁸. По-друге, до рук О.М. Лазаревського, схоже, потрапив формулярний список лише Дмитра Пашенка. Однак пізніше були виявлені послужні списки інших комісіонерів, у яких зазначалося, що вони разом з А.С. Милорадовичем здійснювали опис Лівобережної України, за що більшість з них, в тому числі й Дмитро Пашенко, були підвищені по службі. Як зазначалося вище, на сьогодні встановлено прізвища як мінімум одинадцяти комісіонерів, які брали участь в обстеженні сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва, відтак немає жодних підстав говорити про одноосібне авторство Дмитра Пашенка.

П.К. Федоренко не сумнівався, що над текстом Опису Чернігівського намісництва було проведено редакційну роботу⁵⁹. Цілком ймовірно, що упорядником або редактором колективної праці був саме Дмитро Пашенко⁶⁰.

Повертаючись до роботи Комісії зазначимо, що у серпні 1781 р. вона підготувала «три плана Киевской, Черниговской и Новгородсеверской губерний». 9 серпня 1781 р. А.С. Милорадович наказав Івану Хорошкевичу доручити їх «г-ну Тюрменикову подклеить темно-зеленою тафтою как можно лучше с обшивкою красной ленты, а завтешняго дни непременно взявши план с чертежной, который почитается оригиналом, проверить во всем все селения с тем планом, показанные все три губернии; а послезавтешняго дни ему Хорошкевичу с теми ж планами непременно приехать... в Вишеньки»⁶¹. Вірогідно, ці плани готувалися для піднесення Катерині II, до якої у вересні 1781 р. «со всеми обстоятельными представлениями и донесениями относительно трех новых губерний, в Малороссии учреждаемых, отправился генерал-поручик Милорадович»⁶².

У супроводжувальному листі, з яким А.С. Милорадович вирушив до столиці, П.О. Рум'янець зазначив: «Во исполнение Всевысочайшего Вашего Императорского Величества повеления в 1779м о введении в Малую Россию учреждений Ваших по примеру иных губерний вновь устроенных, и 1780м годе октября от 16го числа о осмотре на месте удобности разделения обывателей, действительном назначении губернских и уездных городов и представлений чрез здешняго губернатра моих о всем том донесений, мне данных, препоручил я по первому и тогда ж генералу-поручику и малороссийскому губернатору Милорадовичу объехать все полки малороссийские и обозреть лично города, местечки, села, деревни и всякие селения, в разсуждении физичнаго и моральнаго их положения сделать свои примечания и обстоятельное описание, а по последнему с подробными донесениями относительно учреждаемых здесь трех наместничеств при сем отправляется он в столицу Вашу. Во-первых, он будет иметь счастье поднести Вашему Императорскому Величеству Генеральную о всей Малой России и специальныя на три составляемая из оной наместничества карты, с назначением в каждой городов губернских и уездных. Губернскими городами, по Всевысочайшей мне доверенности в их выборе, признал я Новгородок-Северской, Чернигов и Киев, как в разсуждении их древности и знатности по бывших в них княжениям, так преимущественнаго их пред прочими здешними городами положения при знатных реках, выгоднаго для торговли, и способнейшаго для тех уездов, кои к каждому распределены лучше иных. Он имеет с собою обстоятельныя сих уездных городов описания с показанием в губерниях и уездах количества хат по личному его освидетельствованию, а душ по ревизии 1764 года»⁶³.

Схоже, А.С. Милорадович справді користувався неабиякою довірою та повагою П.О. Рум'янцева, адже саме його останній обрав своїм представником для піднесення імператриці документації щодо новоутворюваних намісництв. Через поганий стан здоров'я П.О. Рум'янець не міг особисто відправитись у далеку подорож⁶⁴. Відтак А.С. Милорадовичу восени 1781 р. довелося неодноразово їздити до Санкт-Петербурга.

Очевидно, матеріали, що їх у вересні 1781 р. представив імператриці А.С. Милорадович, цілком задовольнили її, і 16 вересня 1781 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву, якого указом від 13 червня того ж таки року було призначено генерал-губернатором трьох лівобережних намісництв⁶⁵, «в генваре следующаго 1782 года исполнить по учреждениям ... от 7 ноября 1775 года, в Черниговском наместничестве, состава оное из одиннадцати уездов, и именно: Черниговскаго, Городницкаго, Березинскаго, Борзенскаго, Нежинскаго, Прилуцкаго, Глинскаго, Роменскаго, Лохвицкаго, Гадяцкаго и Зенковскаго, в следствие чего местечки, по коим названы уезды, переименовать городами»⁶⁶. 30 вересня 1781 р. імператриця наказала

«генералу-порутчику и малороссийскому губернатору Милорадовичу быть правителем Черниговскаго наместничества»⁶⁷.

Вже на новій посаді А.С. Милорадович продовжив роботу по впорядкуванню описів Лівобережної України. 14 листопада 1781 р. П.О. Рум'янцеv зажадав від чернігівського губернатора «описей новых уездов по учреждаемым в Малой России трем наместничествам Киевскому, Черниговскому и Новгородскому-Северскому... с поименованием в них к каждому новому уезду принадлежащих местечек, сел, деревень и иных селений и в каждом местечке, селе, деревне и селении хат с различием количества жителей всякаго звания»⁶⁸. Необхідність термінової підготовки цих описів пояснювалася тим, щоб «те селения, кои из настоящего их положения в новые уезды из одной губернии в другую выходят, не остались без управления»⁶⁹. Впорядкування таких описів не вимагало значного часу, адже в процесі обстеження Лівобережної України комісіонери, як зазначалося вище, за спеціально розробленою «формою» збирали відомості про чисельність представників різних соціальних станів. Тому вже 24 листопада 1781 р. А.С. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії «трех учреждаемых в Малой России губерний Киевской, Черниговской и Новгородской Северной описание» у формі зведення статистичних даних про чисельність і соціальну структуру населення новоутворюваних намісництв⁷⁰. А.Л. Перковський назвав даний різновид описів «демографічними екстрактами», складеними для зручності користування Описами 1779 - 1781 рр.⁷¹.

Опис, що містить докладну демографічну інформацію по кожному населеному пункту Чернігівського намісництва, має розлогу назву - «Описание Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский, с показанием каких полков и сотень какие селения и в которой уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцов, духовенства, церковников, греков; козакв выборных и подпомощиков, посполитых коронных, в том числе и рангових, також владельческих посполитых, разночинческих, разночинческих хат и по ревизии 1764 году душ». Єдиний відомий на сьогодні повний список цього Опису, засвідчений полковим писарчуком Іваном Хорошкевичем, зберігається в ІР НБУВ⁷². Неповний список Опису, який включає частину населених пунктів Роменського повіту та повністю Лохвицький, Глинський, Гадяцький і Зеньківський повіти, за підписом іншого комісіонера - полкового писарчука Івана Соболевського, виявлено у ЦДІАК України⁷³.

Одержавши від губернаторів описи у формі статистичного зведення відомостей про людиність, Малоросійська колегія 25 листопада 1781 р. наказала «с присланных... описаний с показанием из каких полков, сотен и селений какой составляется уезд, учиня списки о селениях, которые до какой губернии и уезду причисляются, разослать при указах во все здешние присутственные места, полковые канцелярии и к предводителям, предписав полковым канцеляриям и предводителям по оным спискам селения одни принадлежащие до их в свое ведомство принять, а другая исключить и до открытия губернии таковые остатки и удели иметь в своем управлении»⁷⁴. Списків Опису, що являв собою перелік полків, сотень і населених пунктів Чернігівського намісництва, було виготовлено, очевидно, чимало, адже полкові канцелярії, у свою чергу, мусили «копии с тех списков разослать от себя по всем подкоморим состоящих в них поветов суда земские и сотенния правления»⁷⁵. Даний Опис мав практичне значення: зважаючи на адміністративну реформу в Лівобережній Україні, він виконував функцію своєрідного довідника, в якому подавались відомості про розташування населених пунктів згідно старої полкової адміністративної системи та нової - намісницької. Лише у ЦДІАК України нами було виявлено два списки «Описания Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский с показанием каких полков и сотень какия селения и в которой уезд вошли»⁷⁶. Ще один список цього Опису зберігається у документальному зібранні М.А. Маркевича - І.Я. Лукашевича Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки у Москві⁷⁷.

На початку 1782 р. Комісія А.С. Милорадовича завершила свою роботу у 19 січня припинила своє існування⁷⁸. Тоді ж були відкриті три українські намісництва: 9 січня - Київське, 19 січня - Чернігівське та 27 січня - Новгород-Сіверське⁷⁹. З журналу «Об открытии Черниговского наместничества», що був виготовлений для піднесення Катерині II, довідуємося про урочистості, присвячені цій визначній, як на той час, події. Заходи з нагоди відкриття Чернігівського намісництва тривали з 18 до 23 січня 1782 р. При цьому церемонії офіційного відкриття нових установ і призначення на різні посади супроводжувалися церковними богослужіннями, військовими парадами, бенкетами, балами, феєрверками та масовими гуляннями⁸⁰.

Джерела та література:

- 1 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851. - 697 с.
- 2 Чижов Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества, составленное Афанасием Шафонским. - М., 1852. - 36 с.
- 3 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XVI. - № 12277.
- 4 Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1860 - 1830. - К., 1996. - С. 192.
- 5 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14392.
- 6 Там само.
- 7 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 11819. - Арк. 1а; Спр. 13827. - Арк. 120; Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1888. - № 19. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 8 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. 1. - Арк. 19-19 зв.
- 9 Там само. - Арк. 25-26.
- 10 Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // ЧГВ. - 1888. - № 23. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 11 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9-10 зв.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т. I. - С. XI.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 60.
- 13 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 11-12, 15.
- 14 Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX вв. - М., 1963. - С. 167.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 13-13 зв.
- 16 ЦДІАК України. - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 76.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 157.
- 18 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 1-1зв.; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15, 20, 46, 57.
- 19 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 1. - Спр. 2871. - Арк. 1; Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 3, 5-5 зв., 7; Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 54; Спр. 13819. - Арк. 49-49 зв.; Спр. 14148. - Арк. 1-2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 39. - Арк. 339; Спр. 47. - Арк. 375-377 зв.; Спр. 69. - Арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; Спр. 135. - Арк. 284 зв.-286; Спр. 186. - Арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв. - 329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; Спр. 205. - Арк. 22-22 зв.; Спр. 208. - Арк. 242-242 зв.; Спр. 246. - Арк. 326-328, 732, 736-737; Спр. 252. - Арк. 19-26; Спр. 504. - Арк. 134 зв., 150 зв.-151; Спр. 815. - Арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; Спр. 820. - Арк. 7; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226.
- 21 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VI.
- 22 Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - Т. I. - С. 218.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 5.
- 24 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва 70 - 80-х років XVIII ст. - К., 1989. - С. 5-6.
- 25 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 38 зв.-38 а; Спр. 815. - Арк. 74 зв.-74 а.
- 26 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 1-5.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 4-4 зв., 10-10 зв., 13-13 зв., 19-22.
- 28 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3 - Спр. 13813. - Арк. 2, 4 а, 95-96.
- 29 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 51. - Арк. 15, 281.
- 30 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 113-115, 149; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 59072-59080. - Арк. 1, 5-6.
- 31 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 56, 60 зв.

- 32 Там само. - Арк. 85-85 зв.
- 33 Там само. - Арк. 285-286.
- 34 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12739. - Арк. 2-3; Спр. 13818. - Арк. 50-52.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2 зв.; Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 39, 53; Спр. 815. - Арк. 56, 60 зв.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. - 14148. - Арк. - 2 зв.-3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15-15 зв., 20-20 зв., 41, 53-53 зв.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 46-46 зв., 57.
- 38 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 62-62 зв.
- 39 Там само. - Арк. 75.
- 40 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII.
- 41 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 59-60 зв., 62, 87-87 зв.
- 42 Там само. - Арк. 60 зв.
- 43 Там само. - Арк. 59, 75-75 зв.
- 44 Там само. - Арк. 61.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 2.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 41.
- 47 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1-3.
- 48 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 49 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1.
- 50 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 51 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 279.
- 52 Описание Черниговского наместничества (1781 г.). // ЧГВ. - 1867. - № 44. - Прибавление. - С. 215-216; № 45. - С. 217-218; № 46. - С. 224-226; № 47. - С. 230-232; № 48. - С. 235-237; 1868. - № 1. - С. 1-2; № 4. - С. 21-22; № 6. - С. 29-30; № 7. - С. 31-32, № 9. - С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - 110 с.
- 53 ІР НБУВ. - Ф. X. - Оп. 1. - Спр. 10765. - Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у ХІХ - ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 94.
- 54 ІР НБУВ. - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
- 55 (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - С. I-II.
- 56 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - С. 14.
- 57 ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144; ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 58 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XVI.
- 59 Там само.
- 60 Гапієнко А.А. До питання про участь Д.Р. Пашенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 р. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 22-23.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
- 62 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 187-187 зв.
- 63 РДАДА. - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 93. - Ч. I. - Арк. 1-3 зв.
- 64 Там само. - Арк. 144-144 зв.; ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 585/119/. - Арк. 37-37 зв.
- 65 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 335-336 зв.
- 66 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XXI. - № 15.229.
- 67 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 2; Спр. 13814. - Арк. 479; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505-63607. - Арк. 117; Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 г.). - СПб., 1869. - С. 68-69.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 357 зв.-358.
- 69 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 217-217 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 820. - Арк. 8; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XI.
- 71 Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини ХVІІІ ст. // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип. 3. - С. 122.
- 72 ІР НБУВ. - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13818. - Арк. 42.
- 75 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XIV.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 1-72.

77 Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 1121. - Арк. 46-90.

78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 30 зв.-31, 82 зв.-84.

79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 1-2; Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 217. - Арк. 1; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. 1. - Арк. 221-221 зв., 238-238 зв., 250-251.

80 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 3. - Арк. 1-12 зв.; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Арк. 239-249 зв.

Тамара Дорохіна

УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНА ДОБА У ВИСВІТЛЕННІ ЖУРНАЛУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (50-70-і роки ХХ ст.)

Доба середньовіччя та ранньомодерні часи посідають чільне місце в наукових студіях українських істориків-емігрантів та дослідників з діаспори. Неабияке зацікавлення зазначеними періодами зумовлене багатьма чинниками. Передусім варто відзначити, що українська зарубіжна наука розвивалася під потужним впливом державницького напрямку, який відчувався в дослідницьких осередках і товариствах на еміграції та в діаспорі ще навіть у 70-80-і роки ХХ ст.

З цієї перспективи доба Київської Русі та епоха Козацько-Гетьманської держави видавалися привабливими і перспективними об'єктами дослідження, оскільки належали до «державницьких періодів» української історії, що привертати увагу багатьох істориків і дослідників з суміжних та споріднених соціогуманітарних дисциплін.

У другій половині 1940-х років у колах української наукової еміграції навіть відбулася спеціальна дискусія щодо необхідності вивчення т.з. «державницьких періодів». Один з її учасників Володимир Мацяк пропонував взагалі поділити всю українську історію на «державну» та «бездержавну», що нагадує підходи деяких представників державницького напрямку міжвоєнної доби (1920-1939).

На його думку, пріоритетну увагу доцільно зосередити на вивченні «державних християнських періодів» історії України: «1/ 270-літній історії Київської княжої держави; 2/ 200-літній історії «Галицько-Волинської Княжо-Королівської держави (1150-1350); 3/ 60-літній історії незалежної та самостійної Гетьмансько-Козацької Держави» (1648-1709)»¹. Він же закликав до розширення наукових студій, присвячених добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, оскільки вони є найменш дослідженими епохами української історії².

Такою була дослідницька мотивація представників старшої генерації українських учених-емігрантів, науково-історичні погляди та світогляд яких сформувалися протягом 20-30-х років ХХ ст.

Утім середньовіччя та ранньомодерні часи становили значний інтерес і для науковців середнього покоління, які розпочали свою наукову кар'єру вже після Другої світової війни в західноєвропейських та північноамериканських університетах і навчальних закладах. Останні розглядали вказану проблематику в контексті магістральної спрямованості історичного руху в Західній Європі (XVI-XIX ст.), зокрема в світлі переходу від середньовічної Європи станових монархій до модерної Європи націй та національних держав. Відтак представники цієї генерації істориків акцентували увагу на специфічності та своєрідності східноєвропейської, в т.ч. української історії, зокрема наголосували на переривчатості історичного процесу на теренах України, незавершеності, деформованості та уповільненості процесу націотворення в ранньомодерну добу тощо.

Крім того, доцільно наголосити, що українська зарубіжна історична наука розвивалася в умовах біполярної конфронтації західного світу з Радянським Союзом та країнами Варшавського пакту. Такі передумови спричинили не тільки значні ідеологічні впливи на дослідницьку проблематику, а й поширювали логіку тотального протидержавства і на соціогуманітарну сферу, в т.ч. на історичну науку.

Недаремно проблематика, пов'язана з протистоянням і конфронтацією з радянською історіографією на еміграції та в діаспорі відігравала велику роль. Адже питання вивчення